

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA GAYRİMÜSLİMLERİN ÖDEDİKLERİ VERGİLER VE BU VERGİLERİN DOĞURDUĞU SOSYAL SONUÇLAR

Prof. Dr. YAVUZ ERCAN

Gayrimüslim denince ilk akla gelen vergi türü cizyedir. Osmanlı İmparatorluğunda cizye, Gayrimüslim halk içinde belli bir takım şartları taşıyan kimselerden kişi başına alınan vergi idi¹. Şartlar, belli bir yaşda bulunmak (14-75)², hasta, sakat ve işsiz olmamak, ehl-i zimmet olmaktı. Bu nitelikleri üzerinde taşıyan her Zimmî cizye ödemekle yükümlü idi.

1670 tarihli “Kandiye Kanunu”nda cizye şöyle tarif edilmiştir: “*Haraç iki nev’i üzere mebni olub, nev’-i evvelki keferenin ruusuna vaz’ olunur. Cizye ile müsemâdır*”³.

Cizye adı daha çok İmparatorluğun resmî kayıtlarında kullanılıyordu. Halk arasında bu vergiye genellikle “Haraç” denirdi. Resmî kayıtlarda da cizye yerine haraç kelimesinin kullanıldığı olmuştur⁴. Haraç ve cizye terimlerinin gerek Devletin resmî kayıtlarında, gerekse halk arasında birbirine karıştırılması, Osmanlı İmparatorluğu dönemine özgü bir özellik değildir. Daha İslâmiyetin ilk yıllarında ehl-i zimmetden haraç ve cizye alındığı

¹ A. Mez, Ortazaman Türk-İslâm Dünyasında Hıristiyanlar ve Yahudiler, Ülkü Halkı Dergisi, C. X, Ankara 1937., c.X, s. 439, 493. (Bundan sonra, Mez).

² Vergi verecek Zimmînin yaşını tayin etmek bir çok güçlüklerle yol açıyordu. Her şeyden önce vergi vermemek için Gayrimüslimler yaşlarını küçük gösteriyorlardı. Bu yüzden vergi mükellefinin yaşını doldurduğunu anlamak için devlet bazan özel yöntemlere baş vuruyordu. Bu yöntemlerden biri çok ilginçti. Buna göre yaşı belirlenecek kimsenin boynu bir iple ölçülüyor ve bunun iki misli alınıyordu. Daha sonra bu ipin iki ucunu Zimmî dişleri ile tutuyor ve meydana gelen halka başından geçiriliyordu. Eğer halka başından kolaylıkla geçerse, Zimmî vergi verecek yaşa gelmiş demektir. Geçmezse henüz vergi verecek yaşa gelmediği kabul edilirdi. Boris Christoff Nedkoff, Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (çvr. Ş. Altundağ), Belleten, c. VIII, s. 621, 623, 624 (Bundan sonra, Nedkoff).

³ Ömer Lütfi Barkan, XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâî Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları, İstanbul 1943 (Bundan sonra, Barkan, Kanunnameler, c. I), c. I, s. 351.

⁴ Halil İnalçık, Encyclopaedia of Islam Bundan sonra (İnalçık, EI), Djizya md., s. 562.

zaman⁵, bu terimler birbirine karıştırılmış ve ayırdetmek için bir başka kelime ile tamlama yapmak gereği ortaya çıkmıştır. Mesela, haraç vergisine ne *Cizyetü'l arz*, cizye vergisine de *Haracu'r-ru'us* denilmiştir⁶.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki cizye ve haracın kökü İslâm hukukuna, oradan da Yahudi, Roma, Bizans, ve Sasanî hukuklarına dayanır. İslâmî devirlerde dinsel bir vergi olan cizye, Osmanlı İmparatorluğu döneminde de dinsel özelliğini korumakta devam etmiştir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'na gelinceye kadar cizye ve haracın nitelik ve niceliğinde bazı ufak değişiklikler olmuştur. Mesela, paranın birimi ve değeri ile cizye veren Zimmîlerde anaran şartlar bu değişiklikler arasındadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bir bölgeye veya şahsa cizye veya haraç tayin edileceği zaman verilen ferman, berat, hüküm, nişan ve benzeri belgelerde meselenin aslının İslâm hukukundan geldiği ve İslâmiyetin ilk yıllarında nasıl uygulandığı ve ne miktar vergi alındığı belirtilmek suretiyle cizye ve haracın meşruluğu gösterilmeye çalışılmıştır⁷. Bu dinsel mazeret bir tarafa bırakılsa bile, Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman olmayan halktan aldığı cizye ve haraç vergisinde, Müslümanlara nazaran bir gayr-i meşruluk görülmemektedir. Çünkü yalnız Zimmîlerin verdiği bu vergilere karşılık, zekât gibi yalnız Müslümanlara özgü olan vergiler de vardır. Cizyeyi zekât ve askerlikten muaf olmanın karşılığı olarak kabul edersek, haraç da Müslümanların ödediği *çift resmi* veya *resm-i dönüm* de denilen toprak vergisinin karşılığı olabilir. Ancak, Müslümanın verdiği toprak vergisi ile, Müslüman olmayanların ödediği haraç arasında, çoğu zaman, Müslüman lehine bir fark olmuştur. Devletin bilinçli bir politikasının sonucu olmasa bile şurasını önemle belirtmek gerekir ki pek gelir sağlamayan bir çok devlet memuriyeti ile hemen hemen hiç bir gelir sağlamayan askerlik hizmetinden Müslüman olmayan halkın muaf tutulması, sonucu

⁵ Osmanlılardan önceki, özellikle İslâmiyetin ilk yıllarındaki haraç ve cizye için bk. Salih Tuğ: *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Ankara 1963 ve Antoine Fattal: *Le Statut Légal des Non Musulmans en Pays d'Islam*, Beyrut 1958.

⁶ Nedkoff, age, s. 608.

⁷ "...ol feth-i cedidin iktâ-i arazi ve kabul-i zimmet eden ahalisine tarh-ı rûsum-ı cizye ve haraç lâzım geldikde, zaman-ı hulefa-i raşidîn rıdvanu'l-lahu tealâ aleyhim ecmainde feth olunan memalikde mesbuku'l-amel olan sünnet-i seniyye-i nebeviyye muktezası üzere bu kazıyyede kütüb-i Fikhiyyede musarrah olan kaide-i şer'iyye muktezası ile...", Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 351: İnalçık, EI, Djizya md., s. 562; Nedkoff, age, s. 621; Kepeci Tasnifi (Bundan sonra, KPT), Başbakanlık Arşivi (Bundan sonra BA), Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3509, s. 83: 224 nolu Ankara Şer'iyye Sicili (Bundan sonra AŞS), vesika (Bundan sonra, vs.) 265.

bakımından zimmîler lehine mukayese kabul etmez bir avantaj sağlamıştır. Nitekim Osmanlı İmparatorluğunda ehl-i zimmet, her türlü tehlike ve gelir getirmeyen görevlerden korunmuş olarak büyük bir güven içinde ticaret ve sanatla uğraşmış ve İmparatorluğun iktisadî hayatını hemen hemen bütünüyle ele geçirmiştir. Bu durum karşısında, Zimmîlerden alınan haraç ve cizye tamamiyle meşruluk kazanmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğunda toplanan cizyenin miktarı da Fıkıhdaki cizye hükümlerine uydurulmaya çalışılmıştır. Ancak paranın birimini ve değerinin değişmesi nedeniyle, benzerlik yalnız katsayı veya sınıflarda kalmıştır. Yani cizye veren Zimmîler "Alâ, Evsat, Edna" diye üç sınıfa ayrılmış ve genellikle "Alâ"dan 48, "Evsat"dan 24, "Edna"dan 12 akçe cizye alınmıştır⁸. Nitekim İslâmiyetin ilk yıllarında alınan cizye de 12, 24, 48 dirhem idi. Ama kuşkusuz İslâmiyetin ilk yıllarında alınan 12 dirhem ile Osmanlı İmparatorluğunda alınan 12 akçe, değer bakımından aynı değildi. Buna rağmen bazan Osmanlı İmparatorluğunda alınan cizye miktarı, Şer'i dirhem üzerinden hesap edilerek de toplanmış ve böylece para değeri bakımından standarda uyulmaya ve aynı zamanda para değerinin düşmesi ile azalan gelir, yükseltilmeye çalışılmıştır⁹. Bu durumda 12, 24, 48 katsayısı değişmiş, yalnız alâ, evsat, edna sınıflara uyulmuştur.

Alâ sınıfa *Gani* veya *Zahîrû'l-gına muksîr*, evsat sınıfa *Mutavassitü'l-hal*, edna sınıfa ise *Fâkir-i mu'temel* veya *Fâkir-i kâsib* denmiştir. Bunların tayini ise kazançta göre yapılmıştır. Kazancın miktarı da yere ve zamana göre değişmiştir¹⁰.

Cizyenin, sınıflara ayrılmadan herkesden eşit olarak toplandığı da olmuştur. Fermanlarda bu durumun meşruluğu için de Fıkıhdan örnekler verilmiştir¹¹.

İmparatorluğun her tarafında toplanan cizye, miktar bakımından aynı değildi. Mesela, Şam vilayeti ile Safed livasından seksen akçe¹², Sis livası ve Çukurâbâd (Adana) vilayetinden elli *Halebî akçe*¹³ alınırdı. Zamanla bu

⁸ İnalçık, EI, Djizya md., s. 564; Nedkoff, age, s. 621, 641-649; Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 351.

⁹ 4 nolu AŞS, vs. 1211; Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 352.

¹⁰ 4 nolu AŞS, vs. 1211; Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 316, 319, 320, 351; İnalçık, EI, Djizya md., s. 564.

¹¹ BA, KPT, Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3059, s. 83; Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 83.

¹² Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 226, 230.

¹³ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 201, 204.

miktarlar de ğişmiş, cizyeler artırılmıřtır¹⁴. Bazan bölgenin verimsiz olmasına veya stratejik durumuna bakarak vergide aȟarlama ve indirme yapıldığı da olmuřtur¹⁵.

Macaristan ve çevresinde bulunan Hatvan, Kopan, şamanturna ve Lipova livalarında Macar kırıallığı zamanından kalan bir filorilik vergi cizyeye çevrilmiş ve buna *Resm-i filori* denilmiřtir¹⁶. Buradaki cizye yine filori vergisi şekline uygun olarak evden eve toplanmıştır. Yalnız bir evde oturan kardeşlerin veya akrabaların yiyecekleri, ticaretleri ve ekinleri birbirinden ayrı ise hepsinden ayrı vergi alınır, aynı evde oturmalarına bakılıp tek vergi alınmazdı. Bu verginin miktarı Macar parasıyla 106 penezdi. Bunun 100 penezi -ki bir filori eder- cizye karşılığı, iki penez *Resm-i hane* diye miri için, iki penez emin, iki penez de kâtip için alınırđı.

Osmanlı İmparatorluğunda cizye verenlerin ve toplanan cizyelerin miktarı düzenli olarak defterlere kaydedilirdi¹⁷.

Cizye ve haraĉ dinî bir vergi sayıldığından toplanması ve harcanması için özel bir ilgi gösterilirdi. Genel olarak devletin tayin ettiğı memurlar tarafından toplanırđı¹⁸. Bu memurlar çoğı zaman, özel olarak cizye toplamakla görevli olan mültezimler idi ki bunlara cizyedar denirdi. B.K. Nedkoff'a göre¹⁹, Osmanlı İmparatorluğunda eskiden her hangi bir devlet memuruna toplatılan cizye, II. Mahmut zamanında yolsuzlukların önü alınması amacıyla, iltizam yoluyla mültezimlere toplatıldı. Bu tarihlerde baş mültezimin emri altında 180 kadar mültezim vardı.

Cizyedarlardan başka, silahdarlar, diğeri cizye kalemi memurları, ummâl (âmiller), muhassıllar da cizye toplamaya memur edilebilirdi²⁰.

¹⁴ 4 nolu AşS, vs. 387: Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 318: Sabri şakir Ansay, İşlâm Hukuku, Ankara 1958, s. 312: (Bundan sonra, Ansay, İşlam Hukuku).

¹⁵ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 83, 180, 193.

¹⁶ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 316, 319, 320, 322: İnalçık, EI, Djizya md., s. 562.

¹⁷ Bu konudan daha sonra sözeceğiz.

¹⁸ BA, KPT, Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3508, s. 2: 7 nolu AşS, vs. 2303 ve 9 nolu AşS, vs. 3130: 2 nolu Adana şer'iyye Sicili (Bundan sonra, Ad. řS), s. 70/B (198): İnalçık, EI, Djizya md., s. 562: Mez, age, s. 494.

¹⁹ Nedkoff, age, s. 621, 622.

²⁰ BA, KPT, Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3508, s. 7, 77, 192: BA, KPT, Piskopos Mukataası 2539 mükerrer, s. (son sayfa): 22 nolu Konya şer'iyye Sicili (Bundan sonra KşS), s. 12: 6 nolu AşS, vs. 1387: 2 nolu Ad.řS, s. 46-B (96): Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 204, 337.

Lübnan'da özellikle Marunîlerin oturdukları yerlerde vergi toplama işi "Mukaddemîn" denilen yerli memurlara verilmiştir²¹. Buna göre daha Kölemen egemenliği sırasında Marunîlerin oturdukları yerler bölgelere ayrılmış ve her bölgeye bir mukaddemîn tayin edilmiştir. Bu mukaddemînler Kölemenlerin Tıرابلس naibliğine bağlanmıştır. Mukaddeminler vergi toplama işinden başka hükûmet nezdinde Marunîleri temsil etmişlerdir. Mukaddemînlik babadan oğula geçebilirdi. Bunlar genellikle köy papazı kıyafetinde idiler²².

Osmanlı fethinden sonra bu teşkilat olduğu gibi devam etmiştir. Yine görevleri vergi toplamak ve toplumla devlet arasındaki bağlantıyı sağlamaktı. Fakat bu defa her hangi bir naipliğe değil, devletin tayin etmiş olduğu mültezime bağlanmışlardır. Osmanlı fethinden bir süre sonra mukaddemînliğin babadan oğula geçmesi kaldırılmıştır.

Bazı yerli ailelerin rekabeti ve vergi toplama istekleri karşısında, mukaddemînlik teşkilatı da 1655 yılında kaldırılmış ve bu görevi yerli aileler yapmaya başlamıştır. XVII.yy.in sonunda bu bölgelerde yerli ailelerin meydana getirdiği emirlikler, özellikle "Şihab" ailesinden gelen emirlikler kurulmuştur²³.

Osmanlı İmparatorluğunda cizye toplayacak memur özenle seçilirdi. Rüşvet, iltimas veya başka bir yolla yeteneksiz kimselerin atanması önlenir ve bu iş "emîn" ve "mutemed" kimselere verilirdi²⁴.

Cizye toplanacak bölgedeki vergi mükelleflerinin tesbit ve tahriri işine de yine cizye muhasebesinden bir memur bakardı. Memur, o yerdeki vergi verecek durumda olan Zimmîleri tesbit eder ve isimleri ile tek tek deftere yazardı²⁵. Daha sonra bu defter İstanbul'da bulunan bir önceki yıla ait defterle karşılaştırılarak aradaki farklar tesbit edilir ve gerekirse bu farkların neden ortaya çıktığı araştırılırdı. Böylece tespit edilen vergi mükellefi, kayıt defteriyle gelen cizyedara *Emr-i şerîf* ile tayin edilen miktar cizyesini öderdi. Toplanan para torbalara doldurulup ağzı mühürlenir, ayrıca cizye verenler defterde işaretlenir ve defter cizyedar tarafından imzala-

²¹ Mukaddemin, aşağı yukarı Ermeni ve Süryanilerdeki marhasanın karşılığıdır.

²² Pierre Dib, Histoire de l'Eglise Maronite, Beyrut 1962, c.I, s. 91. (Bundan sonra, Dib).

²³ Dib, age, c.I, s. 115, 119.

²⁴ BA, KPT, Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3508, s. 7.

²⁵ BA, KPT, Piskopos Mukataası 2539 mükerrer, s. (son sayfa).

nıp mühürlendikten sonra İstanbul'a gönderilirdi²⁶. Cizye toplandıktan sonra her mahalle veya köye cizyenin toplandığını gösteren bir belge verilir. Bu belgeye *Temessük* veya *Tezkîre* denirdi²⁷.

Cizyenin maktua bağlandığı da olmuştur. Ancak bu sistem çoğu zaman Zimmînin aleyhine olduğundan, yaygınlaşmış ve maktu' toplanan cizyeler Gayrimüslimlerin istekleri üzerine kaldırılmıştır²⁸.

Cizye toplanması sırasında yolsuzluklar artınca devlet cizye kâğıtları düzenleyerek her yükümlüden cizyesini alıp kâğıdını dağıtmaya başlamıştır. Böylece yolsuzlukların önü alınmaya çalışılmıştır.

Cizye kâğıtları yine alâ, evsat edna olmak üzere üç sınıf üzerinden takdir ve tesbit edilmiştir. Cizye muhasebesi her yıl, hangi bölgeye ne kadar ve hangi sınıftan cizye kâğıdı yazılacaksa bunları hazırlar ve bu kâğıtlar paketler (bohça) içinde her bölgenin mültezimine verilerek dağılırdı. Her mükelleften vergisi alınır ve kâğıdı verilir.

Cizye kâğıdının üzerinde, alâ, evsat veya edna mı olduğu, toplanacağı yıl ve defterin, cizye muhasebecisinin ve mültezimin adları yazılı idi. Ayrıca mültezim cizye verenin adını, eşkâlini ve bölgenin adını da bu kâğıt üzerine yazardı. Cizyesini ödeyen her Zimmî bu kayıtları taşıyan kâğıdını alır saklar ve gerektiği zaman onunla cizye verdiğini kanıtlardı²⁹.

Ödeme kolaylığı sağlamak için taksitle cizye alındığı da olmuştur³⁰.

İslâmiyetin Arap egemenliği döneminde cizye toplanırken Zimmîye bazı küçültücü davranışlarda bulunduğu yine bazı tarihçiler tarafından ileri sürülmektedir³¹. Buna göre, vergi toplanırken mültezim oturur, Zimmî ayakta dururdu. Para alınırken Zimmînin eli altta, mülteziminki üstte bulunurdu. Mültezim parayı aldıktan sonra Zimmîye bir tokat veya yumruk vurur ve onu kaba bir şekilde kovardı. Araplardaki bu durumun tarihsel gerçekliği tam olarak tesbit edilememekle birlikte Osmanlı İmparatorluğu tarihinde, cizye toplanırken Gayrimüslimlere bu veya buna benzer

²⁶ 6 nolu AŞS, vs. 1387: 22 nolu KŞS, s. 12.

²⁷ 7 nolu AŞS, vs. 2303.

²⁸ BA, KPT, Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3508, s. 77.

²⁹ BA, KPT, Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3508, s. 192 ve BA, KPT, Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3509, s. 83: 224 nolu AŞS, vs. 265: Nedkoff, age, s. 622-623, 641-649.

³⁰ 224 nolu AŞS, vs. 265. Vesikada cizyenin iki taksitle alınacağı kayıtlıdır.

³¹ Nedkoff, age, s. 613.

haraketlerin yapıldığına dair hiç bir kayıt yoktur. Aksine devlet cizye ve haraç toplanırken Müslüman olmayan halktan fazla para alınmaması, herhangi bir zarar verilmemesi ve hakaret edilmemesi için sık sık emirler vermiştir. Ancak bazan cizye ödemek istemeyen veya herhangi bir yolla bundan kurtulmak isteyenleri de vergiden kaçan bir teb'a sayarak cezalandırmıştır³².

Cizye aslında Gayrimüslimlerden alınan bir baş vergisi olmasına rağmen Osmanlı İmparatorluğunda Müslümanlardan da cizye alındığı olmuştur. 1613 tarihli "Ohri Kanunu"nda belirtildiğine göre³³, Gayrimüslimlerin baştinelerini alıp tasarruf eden Sipahi ve Müslümanlardan da tıpkı Zimmiler gibi haraç, cizye ve ispençe istenmiş, onlar da bu parayı diğer Zimmilere ödetmişlerdir. Bunun üzerine Kanunnameye, baştine tasarruf eden Sipahi ve Müslümanların, bu vergileri mutlaka kendilerinin ödeyecekleri hükmü konmuştur. Cizye ve ispençe ödemek istemeyenlerin ise baştinelerinin ellerinden alınıp Zimmilere verilmesi bildirilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğunda haraç ve cizye gibi şer'i vergilerle, bunun dışında kalan örfi vergilerden bağışlanan Zimmiler vardı. Bunlar belgelerle genellikle *muaf ve müsellemler* diye geçmektedir.

Bir Zimmînin veya Zimmî topluluğunun vergiden bağışlanması mutlaka bir hizmet karşılığı olurdu. Zimmiler şer'i vergilerden daha çok *avâriz-ı divaniye ve tekâlif-i örfiyye*' den muaf tutulmuşlardır. Çünkü cizye ve haraçtan muaf olmakla *beytü'l-mal-i müslimîn* gelirinin azalacağı dikkate alınmıştır. Bu sebepten şer'i vergilerden muaf olma çok özel durumlarda yapılmıştır ki bunlar da genellikle askerî hizmetler karşılığında olmuştur³⁴. Başka bir deyimle devlet, mükellefi vergiden bağışlarken önce *avâriz* sonra *rüsûm-ı raiyyet* daha sonra da *rüsûm-ı şer'iyye* sırasını izlemiştir³⁵. Bazan bunların birinden, bazan da hepsinden bağışlanma olmuştur.

Geçit yerlerinde, kalelerde, adalarda ve sınır boylarında bulunan Gayrimüslimler coğrafi konumları ve buralarda gördükleri hizmetler nedeniyle

³² BA, KPT, Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3508, s. 66; BA, 3 nolu Mühimme Defteri (Bundan sonra, MD) hüküm (Bundan sonra h.) 853, 1445, 1606; 1 nolu AŞS, vs. 498 ve 10 nolu AŞS, vs. 1500; Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 305, 309, 314, 345, 347.

³³ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 295.

³⁴ İnalçık, EI, Djizya md., s. 564.

³⁵ İnalçık, Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü, Belleten, c. XXIII, s. 575-608.

ya cizye ve diğer vergilerden muaf tutulurlar veya pek az vergi öderlerdi³⁶.

Diğer yandan uclarda bulunan kalelerin onarım ve yapımında çalışan³⁷, madenlerde çalışan³⁸, Müslümanlara ait bir kuruma vakfedilen topraklar üzerinde yaşayan³⁹, vergi toplanmasına yardım eden⁴⁰, Zimmî iken Müslüman olan⁴¹, verimsiz topraklarda oturan⁴², çalışamayacak kadar yaşlanan Zimmîlerden⁴³ durumlarına göre kısmen veya tamamen vergi alınmazdı.

Yeniden tahrir edilen bir yerde önce vergiden muafiyet varsa bu genellikle aynen devam ederdi⁴⁴. Zaman zaman bazı maddelerin bac'ından bağışlanma olduğu gibi⁴⁵ bazı maddelerin de gümrüğünden bağışlanma olmuştur⁴⁶. Geçerliliği kalmayan vergiler derhal kaldırılmıştır. Mesela, Taşözi adasında eskiden domuz vergisi alınırılmış. Adada artık domuz beslenmemeye başlanınca bu vergi de (*resm-i hınzır*, *resm-i canavar*) kaldırılmıştır⁴⁷.

Bir yerin fethi sırasında hizmeti görülen veya fetihden sonra o bölgede oturan Zimmîlerin de bazan geçici bir süre için, bazan da sürekli olarak vergileri bağışlanmıştır⁴⁸.

Ehl-i zimmet olanların yaptıkları bu genel hizmetler dışında, devlet memuru ve asker olarak görev yapan Zimmîler de vergiden muaf tutul-

³⁶ BA 2 nolu MD, h. 376 ve BA, 3 nolu MD, h. 111, 172; BA, KPT, Ahkâm Tezkere Kayıtları Df. 3508, s. 64; İnalçık, EI, Djizya md., s. 564; Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 238, 314, 333, 338, 341, 342, 352, 354; Cengiz Orhonlu, Derbent Teşkilatı, s. (indekse bk.), Ankara 1967.

³⁷ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 204, 396.

³⁸ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 72; BA, KPT, Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3508, s. 64; A. Refik, Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri, s. 9, 24, 32-36, 50, 52, 53.

³⁹ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 85.

⁴⁰ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 201, 202, 204.

⁴¹ BA, 2 nolu MD, h. 1975.

⁴² Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 197.

⁴³ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 326.

⁴⁴ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 168, 237, 301, 338.

⁴⁵ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 309, 312, 315, 316.

⁴⁶ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 315, 335.

⁴⁷ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 344.

⁴⁸ BA, 3 nolu MD, h. 494; Avram Galanti, Türkler ve Yahudiler, s. 36-38, İstanbul 1947.

muşlardır. Özellikle Zimmilerin kalabalık olduğu yerlerde yine kendi aralarında seçtikleri yöneticiler bu gruptandır. Bu yöneticiler genellikle melik, kinez, pirimkür, teklic, biro veya voyvoda diye adlandırılırlardı⁴⁹. Ordunun daha çok geri hizmetlerinde çalışan askerî sınıftan Zimmilerden voy-nuk, martolos ve eflak'lar da vergiden muaf tutulmuşlardır⁵⁰. Bunlardan voynuklar casusluk işlerinde devlete önemli hizmetler görmüşlerdir⁵¹.

Zimmî dogancılar, duruma göre bazan tam, bazan da bir kısım vergiden bağışlanmıştır⁵².

Vergiden bağışlanma konusunda Müslüman olmayan din adamlarının özel bir yeri vardır. Başlangıçta bütün din adamları vergiden bağışlanmışlardı. Mesela, Fatih Sultan Mehmet gerek Gennadios'a verdiği ferman-da⁵³ gerekse kanunnamesinde belirttiği üzere⁵⁴ din adamlarını vergiden bağışlamıştır.

Din adamları sahip oldukları bu aşırı imtiyazı, zamanla kötüye kullandıklarından kaldırılmıştır. Mesela, önceleri bütün din adamları vergiden muaf iken sonradan, çalışan, para kazanan ve ticaret yapanlar vergiye tabi olmuşlardır. Vergiden bağışlanma, hastalar, sakatlar, yaşlılar ve kendini tamamen ibadete vermiş ve başka hiç bir işle meşgul olmayan gerçek din adamlarına uygulanmıştır. Bunların durumları bir çok fermanlarla belirlenmiştir⁵⁵.

İslâm'da bir tapu sicil hukuku bulunmamasına rağmen Osmanlılar defter kayıtlarına çok önem vermişler, düzenli bir arşiv oluşturmuşlardır.

⁴⁹ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 40, 301, 306, 311, 320; M.Arif; Kanunname-i Âl-i Osman, TOEM ilavesi, s. 63, 64.

⁵⁰ BA, Maliyeden Müdevver Vesikalar df. 5, s. 277; M. Arif; Kanunname-i Âl-i Osman, TOEM ilavesi, s. 63, 64; Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 324, 325. Voynuklar hakkında geniş bilgi için bk. Yavuz Ercan, Osmanlı İmparatorluğunda Voynuklar ve Bulgarlar, Ankara 1989, 2. baskı.

⁵¹ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 306.

⁵² Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 331.

⁵³ Osman Nuri Ergin, Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı, s. 93, İstanbul 1936. Fatih'in fermanları için bk. Yavuz Ercan, Kudüs Ermeni Patrikhanesi, Ankara 1988.

⁵⁴ R. Anhegger-H. İnalçık, Kanunname-i Sultanî ber Muceb-i Örfi Osmanî, Ankara, 1956, s. 65, 66.

⁵⁵ BA, KPT, Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3508, s. 68 ve Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3509, s. 83; 9 nolu AŞS, vs. 3140 ve 224 nolu AŞS, vs. 265; Klaus Schwarz, Osmanische Sultansurkunden des Sina-i Klosters in Türkischer Sprache, Freiburg 1970, s. 31, 32, 63, 64, 67-70, 89-92; Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 301, 320; İnalçık, EI, Djizya md., s. 563.

Defter deyimiyle, tahrir sonucu bir bölgenin ve o bölge toplumunun aldığı hukukî durumu tesbit eden ana kütük defterleri kastedilmektedir. Mesela, mufassal defterler, icmal defterleri, vakıf ve emlak defterleri, avâz ve cizye defterleri, voynuk ve eflak defterleri gibi. Örf ve yasalarla çözülemeyen herhangi bir meselede derhal bu defterlere başvurulur ve defterde nasıl yazılmış ise, öyle hareket olunurdu⁵⁶. Defterin en büyük önemi buradan gelmekte idi.

Osmanlı İmparatorluğundaki defter kayıtları kuruluş yıllarına kadar çıkarılabilir. Çünkü ilk Osmanlı padişahları devrinde düzenlenmiş olan vakfiye ve mülknamelerde görülen bey, paşa ve benzeri gibi bir takım belirli unvan ve memuriyetlerin bulunması Osman Gazi ve ondan sonraki padişahların, sanıldığı gibi basit birer göçebe boy beyi olmadıklarını göstermektedir⁵⁷.

Özellikle Müslüman olmayan halkla ilgili olan haraç ve cizye gibi vergilerin toplanmasından önce ve sonra tutulan defterler, Defterdarlık daireesine bağlı *Cizye Muhasebesi Kalemi* tarafından tutulurdu. Ayrıca *Cizye Baş Bakı Kulu*, *Cizye Mukataacısı* gibi memuriyet ve kalemler de vardı⁵⁸.

Gerek Başbakanlık Arşivinde, gerekse diğer kütüphane ve arşivlerde pek çok muhasebe defterleri vardır. Bu defterlerdeki kayıtlar, mukataa yoluyla değil, devlet tarafından doğrudan toplanan gelirlere aittir. Cizye ve ispençe gibi vergiler, devletin tayin etmiş olduğu memurlar tarafından toplanmış olduğundan bu defterlerin çoğunu cizye ve ispençe defterleri oluşturur. Fakat bazan cizye ve ispençenin mukataaya verildiği de olmuştur⁵⁹.

Gayrimüslimlerle ilgili vergilerin toplanmasına bakan cizye muhasebesinde defterler gayet düzenli ve özenle tutulurdu. Önce merkezden atanan bir memur vergi toplanacak bölgeyi yazar ve cizye muhasebesinde buna dayanılarak vergi mükelleflerine ait bir defter meydana getirilirdi. Her cizye toplama bölgesi için bu işlem ayrı ayrı yapılırdı. Padişah tuğrası ile onaylanan bu defterler cizyedarlara verilerek, ilgili bölgelere gönderilirdi. Bu arada o bölgenin kadısına da bir ferman gönderilir ve cizye toplamada

⁵⁶ İnalçık, *Adaletnâmeler, Belgeler Dergisi*, c.II, s. 53.

⁵⁷ Barkan, *Kanunnameler*, c.I, s. LXXI: İnalçık, *Osmanlı Hukukuna Giriş, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c.XIII, s. 108-109.

⁵⁸ Ansay, *İslâm Hukuku*, s. 312.

⁵⁹ İnalçık, *XV. Asır Osmanlı Maliyesine Dair Kaynaklar, Tarih Vesikaları Dergisi*, yeni seri, c.I, s. 129; Ansay, *İslâm Hukuku*, s. 312.

yardımcı olması istenirdi. Cizye, cizyedarın elindeki deftere dayanılarak toplanır ve toplanırken de ayrıca bir defter cizyedar ve bir defter de kadı tutardı. Cizye toplandıktan sonra defterler birbirleriyle karşılaştırılarak kontrol edilirdi. Bundan sonra defter, kadı tarafından imzalanıp mühürlenir⁶⁰ ve bir torba içine konduktan sonra tekrar torbanın ağzı mühürlenir ve cizyedar eliyle cizye muhasebesine gönderilirdi⁶¹. Bu sıkı kayıtlarla hem Zimmînin hem de devletin herhangi bir zarara uğraması önlenirdi⁶². Bu defterler merkezde icmal defterlerine kaydedilir, ayrıca cizye ve haraçla ilgili hükümler de ayrı defterler halinde tutulurdu⁶³. Gerekli zamanlarda vergi yükümlüsünün özelliklerini gösteren belirtiler de deftere kaydedilir, bu kayıtlar bu günkü fotoğraf yerini tutardı⁶⁴.

Bütün bunlara rağmen, cizye, haraç ve diğer vergilerin toplanması sırasında ortaya çıkan yolsuzluklara engel olmak için cizye kâğıtları çıkarıldığı zaman bu kâğıtları dağıtma işini de cizye muhasebesi yapmıştır⁶⁵.

Haraç vergisine gelince; XVI. yy.ın ortalarında Osmanlı İmparatorluğunda toprak üç ana bölüme ayrılmıştı.

1 — *Arazi-i öşriyye*. Müslümanlara ait olan öşür toprakları. Bu çeşit toprakların açıklaması kanunnamede şöyle yapılmaktadır: *Bilâd-ı İslâmiyede olan arazi mukteza-i şerîfe üzere üç kısımdır. Bir kısmı arz-ı öşriyyedir ki hîn-i fetihde ehl-i islâma temlik olunmuştur. Sahih mülklerdir. Sair malları gibi nice dillerlerse tasarruf ederler. Ehl-i islâm üzerine ibtidaen haraç vaz'ı nâ-meşru olmağın öşür vaz' olunmuştur. Ekerler, biçerler, hasıl olan gallenin öşründen gayri asla bir habbe alınmaz. Anı dahi kendiler fukara ve mesâkine virürler. Sîpahdan ve gayrîdan asla bir ferde helâl değildir. Arz-ı Hicaz ve arz-ı Basra böyledir.*"

⁶⁰ Bu defterleri kadı yerine naibin imzalaması yasaktı. Mutlaka kadı'nın imzalaması gerekliydi.

⁶¹ 2 nolu AŞS, vs. 671 ve 224 nolu AŞS, vs. 265; Barkan, 894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançoları, Belgeler Dergisi, c.I, s. 2: Anhegger-İnalçık, Kanunname-i Sultanî, s. 78.

⁶² BA, 4 nolu MD, h. 1765.

⁶³ Örnek için bk. BA, KPT, Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3508, s. 2, 78, 193; BA, KPT, Projega Vilayetin Cizye Tahrir df. 3803, s. 14; BA, KPT, Baş Muhasebe Kalemine Bağlı Hemşin Kazasının Reaya ve Müslümanlarının Tahrir-i cedit df. 1673, s. 1.

⁶⁴ "...Yanaki veled-i Pavlo, Dükkân 1, kazgan 1. Orta boylu, açık kaşlı, elâ gözlü, kara sakallı..." BA, KPT, İstanbul'daki Sultan Ahmet Camiinin ve ... df. 3308, s. 1, 2, 4, 8, 16, 20.

⁶⁵ Cizye kâğıtları hakkında daha önce bilgi verilmişti. Ayrıca bk. BA, KPT, Âmillere Verilen Cizye Kâğıtlarının Ecnas df. 3530, s.1 e Df. 3533, s. 3, 182.

2 — *Arazi-i haraciyye*. Gayr-i müslimlere ait olan haraç toprakları. Bu çeşit toprakların açıklaması kanunnameye şöyle yapılmaktadır: “*Bir kısmı dahi arz-ı haraciyyedir ki hîn-i fetihde keferenin ellerinde mukarrer kılınub, kendülere temlik olunub, üzerlerine hasullarından öşür yahud sümün yahud subu’ yahud südüs nıfsa değin, arzın tahammülüne göre harac-ı mukaseme vaz’ olunub, yılda bir miktar akçe dahi harac-ı muvazzaf vaz’ olunmuştur. Bu kısım dahi sahiplerinin mülk-i sahihleridir. Bey’e ve şiraya ve sair enva-ı tasarrufata kadirdirler. İştira idenler dahi veçh-i mezbur üzere ekerler, biçerler, harac-ı mukasemesin ve harac-ı muvazzafın virürler. Ehl-i islâm iştira itseleler dahi kefereden alınagelen haraçları sâkıt olmaz. Bî-kusur eda iderler. Eğerci ehl-i islâma ibtidaen haraç vaz’ olunmak meşru degüldür amma bekaen almak meşrudur. Mutasarıf olanlar eğer ehl-i zimmeldir, eğer ehl-i islâmdır mademki ellerinde olan yerleri ziraat ve hırsat idüb ta’til eylemeyeler, asla dahl ve taarruz olunmaz. Nice dilerler ise tasarruf iderler. Fevt oldukda sair emvâl ve emlâkleri gibi vereselerine intikal eder. Sevad-ı Irak arazisi böyledir. Kütüb-i şer’iyyede mestur ve meşhur olan arazi bu iki kısım’dır”.*

3 — *Arazi-i memleket veya arz-ı mîrî*. Mülkiyeti Devlete ait olan topraklardır. Bu çeşit toprakların açıklaması ise kanunnameye şöyle yapılmaktadır: “*Bir kısım dahi vardır ki ne öşriyyedir, ne veçh-i mezbûr üzerine haraciyyedir. Ana arz-ı memleket derler. Aslı haraciyyedir. Lâkin sahiplerine temlik olunduğu takdirdе fevt olup, verese-i kesîre mâ-beynlerinde taksim olunub, her birine bir cüz’i kıt’a degüb, her birinin hissesine göre haraçları tevzi’ ve tayin olunmakta kemâl-i su’übet ve işkâl olub, belki adeten muhal olmağın rakabe-i arazi beytü’l-mal-i Müslimîn için alıkonulub, reyaya ariyet tarikiyle virilüb zıraat ve hırsat idüb ve bağ ve bağçe ve bostan idüb, hasıl olandan harac-ı mukasemesin ve harac-ı muvazzafın virmek emr olunmuştur. Sevat-ı Irak’ın arazisi bazı eimme-i din mezheplerinde bu kabildendir”.*

Yukarıdaki sınıflandırma Ebu’s-su’ud Efendinin “Üsküp ve Selânîk Tahrir Defteri’nin başına yazdığı açıklamaya göredir. 1574 tarihlerine doğru Rum vilayetini tahrir eden Tırabzon sancakbeyi Ömer Bey, Sivas Mufassalının başına yazdığı önsözde Ebu’s-su’ud Efendinin bu üç sınıf toprak kaydını aynen aktarmış fakat kendisi de dördüncü bir çeşit toprak eklemiştir ki bu da “öşr-i mâlikâne” topraklarıdır⁶⁶.

Osmanlı İmparatorluğunda zamanla toprak sistemi gelişerek aşağıdaki şekli almıştır.

1 — *Arazi-i mevkufe*. Vakıf arazidir. Bu topraklar da *Evkaf-ı sahiha* ve *Evkaf-ı gayr-ı sahiha* diye iki kısma ayrılırdı.

⁶⁶ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 298-300.

2 — *Arazi-i mevat*. Boş arazi. Kimsenin tasarrufunda olmayan ve kimseye terk ve tahsis edilmeyen, köy ve kasaba sınırlarının dışında bulunan taşlık, kıraç yerlerdi.

3 — *Arazi-i metruke*. Halkın toplu olarak yararlanması için terkedilmiş topraklardır. Herkese açık yol, namazgâh, meydan, pazar ve panayır yerleri ile bir veya bir kaç köy, kasaba ve şehir halkına tahsis edilen mera, kışlak ve baltalıklar bu kısım topraklardandı.

4 — *Arazi-i miriyye*. Buna *Arz-ı memleket* veya *Arazi-i havzda* denirdi. Mülkiyeti Devlete ait olup kira veya icare yoluyla yine halka verilen topraklardı⁶⁷.

5 — *Mülk arazi*. Toprağın hem tasarrufu, hem de mülkiyeti şahıslara ait olan topraklardır. Mülk toprak da kendi arasında beş kısma ayrılırdı.

A — Eskidenberi köy ve kasaba içinde ve çevresinde bulunan mülk topraklar.

B — Arazi-i miriyyeden ayrılıp mülk olarak verilen topraklar.

C — Arazi-i mevatdan ayrılıp mülk olarak verilen topraklar⁶⁸.

D — *Arazi-i öşriyye*. Müslümanların mülkiyetinde olan topraklar. Bu da kendi arasında üç kısma ayrılırdı. Birincisi bir yerin fethinden önce isteyerek Müslüman olanların ellerinde bırakılan topraklar. İkincisi fetih sırasında, fethedenlere verilen topraklar. Üçüncüsü ise fetih sırasında, fethedenlerden başka Müslüman kimselere mülk olarak verilen topraklar⁶⁹.

E — *Arazi-i haraciyye*. Gayr-i müslimlerin mülkiyetinde olan topraklar⁷⁰. Arazi-i haraciyye de iki kısma ayrılırdı.

⁶⁷ Buraya kadar sayılan toprak çeşitleri konuyla doğrudan doğruya ilgili olmadığı için fazla bilgi verilmedi. Geniş bilgi için bk. Ali Himmet Berki, Vakıflar, s. 15-20, 131 (Bundan sonra Berki, Vakıflar): M. Sertoğlu, Osmanlı İmparatorluğu Devrinde toprak Dirlıklarının Çeşitli Şekilleri, VI. TTK Zabıtları, s. 281-293; Barkan, Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları, Ülkü Halkevleri Dergisi, c. XI, s. 51-63, 233-240, 339-346; S. Ateş, Toprak ve İslâm, İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XVII, s. 201-237.

⁶⁸ Bazan bu kısım mülk arazi içinde sayılmamış ve mülk arazi dört kısım olarak kabul edilmiştir. Esasen arazi-i mevat, bir bakıma arazi-i miriyye demek olduğundan, bu iki kısım toprağı birlikte mütalâa etmek de bir bakıma doğrudur. Berki, Vakıflar, s. 13-15; Ansay, İslâm Hukuku, s. 103.

⁶⁹ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 298.

⁷⁰ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 298, 352, 254. Arazi-i haraciyyenin kökeni ve Osmanlı İmparatorluğundaki durumu hakkında geniş bilgi için bk. Barkan, Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları, Ülkü Halkevleri Dergisi, c.XI, s. 235-240, 339-346.

a — Bir ülke zorla veya barış yoluyla fethedildikten sonra, Müslüman olmayan yerli halkın mülk olarak elinde bırakılan topraklar.

b — Bir ülke fethedildikten sonra kaçan halkın yerine başka yerden Gayrimüslim getirilip iskân edilmesi ve onlara mülk olarak verilen topraklar.

Bu iki grup haraç topraklar arasına sokulabilecek bir de *arazi-i ukriyye* denilen toprak çeşidi vardır. Bu topraklar önceleri haraç toprakları iken, zamanla sahiplerinin çoğu varis bırakmadan öldüklerinden hazineye geçmiş ve pek azı sahiplerinin elinde kalmıştır. Fakat bunlar da sonraları devlet tarafından zaptolunup arazisinin yirmide veya yirmi beşde biri sahibinin elinde bırakılan hisseye *arazi-i ukriyye* denmiştir⁷¹.

Osmanlı İmparatorluğunda, mirî topraklar en çok Anadolu ve Rumeli'de bulunuyordu. Hatta Mora yarımadası bile mirî toprak haline getirilmişti⁷². Müslüman olmayanlar içinde mirî toprak tasarruf edenler de çok olmuştur⁷³. Bu topraklar Fıkhın miras hükümlerine tabi değildi. Ancak bazı derecelerdeki yakınlarla geçebilirdi. Tasarruf hakkı bir başkasına satılamazdı. Ancak gönül rızasıyla devredilebilirdi. Bu noktayı aydınlatan bir kayıt 1716 tarihli "Kanunname-i Vilayet-i Mora"da vardır. Kanunnamedeki kayıt açıklama yapmaya gerek bırakmayacak kadar açık yazılmıştır. Buna göre, Rumeli ve Mora'daki mirî topraklarda oturan Zimmîler, "...müddet-i nâ-ma'lum icar tarikiyle mutasarrıf olub, zıraat ve hırasat ve bağ ve bağçe ve bostan gars edüb vesair vücuh-i istiğlal ile istiğlal edüb, öşür adına harac-ı mukasemesin ve çift akçesi adına harac-ı muvazzafın verüb, mademki muattal etmeyüb hukukun eda ederler, kimesne dahl ve taarruz eylemeyüb, fevt olunca nice dilerse tasarruf ederler. Fevt olduktan sonra oğulları kendülerinin makamlarına kaim olub tafsil-i mezbur üzere tasarruf ederler. Oğulları kalmayıp kızları ve kız kardaşları kalsa il verdüğü tapu ile anlara verilüb, kızı ve kız karındaşı yoğise harıçten tamire kadir kimesnelere ücret-i muaccele ile tapuya verilüb, onları dahi tafsil-i sabık üzere tasarruf ederler. Şöyleki mezburların tasarrufunda olan yerlerin üç sene tatil eyleye, elinden alınub âhere tapuya verülür. Bunların hiç birisi vücuh-i merkumeye muhalif tasarrufa kadir değildir. Bey' ve şıra ve hibeleri ve sair vücuh ile temlik ve temellükleri ve vakıf etmeleri cemian merfudur. Amma bir kimesne tasarruf etdüğü yerlerinden feragat etmek murad edüb sipahi marifetiyle bir kimesne-

⁷¹ Berki, Vakıflar, s. 15.

⁷² "Bu vilayet-i bereket şiar Rumeli misillü arz-ı mirîdir ki...", Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 326; Ansay, İslâm Hukuku, s. 103.

⁷³ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 299, 300 ve Türkiyede Toprak Meselesinin Tarihi Esasları, Ülkü, c. XI, s. 55, 56.

den hakk-ı karar için bir miktar akçe alub feragat etdikde, sipahi ol kimesneye tapuya verse muteberdir. Halâ Rumeli'nde cari olan kaide budur".

Bu duruma göre Gayrimüslimler, Müslümanlardan farklı olmayarak arazi-i miriyye ve arazi-i metrukede toprak tasarruf edebiliyorlar ve mülk arazide ise yine Müslümanlar gibi toprak sahibi olabiliyorlardı.

Burada sözünü ettiğimiz haraç, şüphesiz baş haracı (cizye) değil, toprak haracıdır⁷⁴. Haraç, toprağın mülkiyetinden dolayı sahiplerinden mak-tu olarak alınan para veya hasılatından alınan hissedir. Müslümanlardan alınan öşür ve resm-i dönüm (veya çift akçesi) vergisinin karşılığıdır⁷⁵.

İki türlü haraç vardır. Birincisi *Harac-ı muvazzafa*, ikincisi ise *Harac-ı mukaseme*'dir⁷⁶. *Harac-ı muvazzafa* ki buna *Harac-ı mukataa* da denir, Müslümanların çift akçesi yerine alınır. Hesabı toprağın genişliğine göre dönüm, cerip veya başka bir yüzey ölçüsü birimi üzerinden hesap edilir⁷⁷. Miktarı genellikle on *dirhem-i şer'i* karşılığı olan 100 akçedir. Şüphesiz bu miktar yere ve zamana göre değişebilir⁷⁸. Bu vergi belirli bir vergidir. Yani vergi vermekle yükümlü Zimmî toprağını yılda birkaç defa ekse de, hiç ekmese de aynı vergiyi verir. Ayrıca toprak Zimmînin mülkü olduğu zaman toprağını hiç ekmese bile elinden alınmaz.

Harac-ı mukaseme, Müslümanların ödediği öşür karşılığı olarak mahsulden alınan hissedir. Zimmî toprağını yılda iki kere ekirse harac-ı mukaseme de iki kere alınır. Toprak ekilmediği zaman vergi de alınmaz. Mukaseme, "bölüşmek, paylaşmak" demektir. Mahsulden alınan bu pay onda birden, ikide bire kadar değişir. Fakat hiç bir zaman yarıyı geçmez. Toprağın verim gücüne göre miktarı azaltılıp çoğaltılabilir⁷⁹.

Öşür ve resm-i dönümün karşılığı olan *harac-ı muvazzafa ve mukaseme* İmparatorluğun bir çok bölgelerinde Müslüman ve Zimmîden eşit miktar-

⁷⁴ Cizye ile haraç arasında şu önemli fark vardır. Cizye ödeyen Zimmî Müslüman olduğu zaman bu vergiden kurtulduğu halde, haraç ödeyen Zimmî Müslüman olsa da haraç vermekte devam eder. Hatta bir Müslüman bir Zimmîden toprağını satın alsa, Müslüman da Zimmînin ödediği haracı ödemeye devam eder. Ancak bu durumlar dışında Müslümandan haraç alınmaz. Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 339.

⁷⁵ Berki, Vakıflar, s. 15.

⁷⁶ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 296, 298-300, 326, 353.

⁷⁷ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 326, 336, 351.

⁷⁸ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 336.

⁷⁹ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 333, 339, 351.

da alınmıştır⁸⁰. Ege adaları ve Rumeli dışında bulunan Osmanlı Avrupasındaki toprakların bir kısmının *mülkiyet üzere arazi-i haraciyye* olduğu düşünülürse, özellikle Zimmilerin kalabalık olduğu bölgelerdeki vergi eşitliği açıkça görülür. Arazi kanunnamelerinin pek çoğunda haraç konusu üzerinde özellikle durulmuş, meşruluk, miktar ve çeşitler tayin ve tesbit edilmiştir⁸¹.

Haracın toplanması işlemi cizyeden farklı değildir. Daha önce de belirtildiği gibi zaten genellikle cizye deyimi yerine haraç deyimi kullanılmış ve *harac-ı ru'us*, *harac-ı arazi* diye birbirinden ayırdedilmiştir.

Cizye, haraç ve bağlantıları dışında, Müslüman olmayan halk Müslümanlarla aynı vergileri öderlerdi⁸². Bu vergiler içinde Zimmiler yönünden en önemlisi ispençe idi. İспенçe, Müslüman olmayan halktan baş vergisi mi yoksa toprak vergisi olarak mı alınmıştır? Önce şurasını belirtmek gerekir ki ispençe aslında şer'i bir vergi değildir. Fakat aşağıda açıklanacağı üzere sonradan şer'ileştirilmeye çalışılmıştır. Buna rağmen XVII. yy.a ait bir kanun dergisinde "...ru'us-ı kefereye emr-i şerif ile ispençe vaz' olunmuştur..." ve yine aynı kanunun başka bir yerinde "...Zimmiden alınan baş resmine ispençe derler..." şeklindeki kayıtlar dikkat çekicidir⁸³. Nitekim 16 ve 90 nolu dipnotlarda görüleceği üzere Macaristan'daki cizye ve ispençe birbirine büyük benzerlik göstermektedir.

Prof. Halil İnalçık'a göre⁸⁴ ispençenin kökeni Osmanlılardan önce Sırbistan'da yılda bir hyperper⁸⁵ olarak ödenen bir vergiye dayanmaktadır. Nitekim XIV.yy.da bir hyperper yaklaşık olarak yirmi beş akçe değerindedir ki ispençe genellikle yirmi beş akçe olarak toplanmıştır. Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğunda ispençe daha çok Balkanlardaki sınır bölgelerinde vaz' edilmiş, genellikle Macaristan'da olmakla birlikte, özellikle Uyvar, Hatvan, Kopan, Şamanturna, Lipova, Çanad ve Göle'de uygulanmıştır⁸⁶. Anadolu ve Rumeli'de bunun yerine "Çift resmi" alınmış-

⁸⁰ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 145, 181.

⁸¹ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 150, 158., 165, 169, 170, 172, 189, 192, 239, 328, 334-338, 343-346, 352.

⁸² Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 57.

⁸³ İnalçık, Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü, Beleten, c.XXIII, s. 602, 603.

⁸⁴ İnalçık, Osmanlı Hukukuna Giriş, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, c. XIII, s. 120.

⁸⁵ Bizans altın parası.

⁸⁶ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 313, 316, 319, 320, 322; İnalçık, Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü, Beleten, c. XXIII, s. 605. İспенçe vergisi için Prof. H. İnalçık'ın bu makalesinde geniş bilgi vardır.

tır⁸⁷. Daha sonra doğu Anadolu ve Kafkasya'da ispençe terimi ve vergisi yerleşmiştir.

XVIII.yy.da örfî bir baş vergisi olan ispençenin bid'at olduğu ileri sürüldü ve kaldırılması yoluna gidildi. Ancak bu kez Osmanlı hukukçuları, ispençeyi çift resmine kıyasla şer'ileştirdiler. Mesela, XVIII.yy.a ait kayıt bu bakımdan çok ilginçtir, "...*Harac-ı muvazzafa Türkîde çift hakkı ve boyunduruk hakkı derler, kâfir dilince ispençe derler...*"⁸⁸.

İспенçe miktarı genellikle yirmi beş akçe olmuş ve şahıs başına ödenmiştir⁸⁹. Fakat XVI.yy.da Macaristan'da "Resm-i kapu" adı ile ve iki taksitte olmak üzere elli akçe veya bunun karşılığı olan penez alınmıştır. Birinci taksit "Kasım" ayında, ikincisi ise "Hızırilyas gününde" toplanmıştır. İспенçe Macaristan dışında diğer bölgelerde genellikle "Mart" ayında ve bir defada toplanmıştır⁹⁰.

Pek az olmakla birlikte ispençe miktarının değiştiği de olmuştur. Mesela, Ankara'daki Hıristiyan Çingenelerin ispençeleri yirmi altı akçe olarak alınmış⁹¹ ve Taşözi adasının ispençesi 100 akçeden kırk akçeye indirilmiştir⁹².

Çoğu zaman ispençe herkesten eşit olarak toplanmasına rağmen XVIII.yy. başlarında Mora'da Hıristiyanlardan yirmi beş, Yahudilerden ise 125 akçe olarak alınmıştır⁹³. Ayrıca İmroz adasında 1519 yılında *Alâ ve mutavssitü'l-hal*'den yirmi beş, *Edna*'dan ise on akçe ispençe toplanmıştır⁹⁴. 26 Temmuz 1599 tarihli bir sicil kaydına göre de⁹⁵ Ankara'da evli Yahudilerden otuz iki, bekârlardan on altı akçe olarak alınmıştır.

Derbentçiler diğer vergilerden olduğu gibi ispençeden de ya bağışlanmışlar veya daha düşük vergi ödemişlerdir. 1525 tarihli "Sofya Kanunu"

⁸⁷ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 148, 152, 170. Anadolu'da toplanan bu *Resm-i çift*lerin miktarı değişik olmuştur. Mesela, Diyarbakır'a bağlı *ترجيل* nahiyesinde üç şahruki (on sekiz akçe), Erganiye bağlı *وچونکش وحصارتن* nahiyelerinde sekiz tenge (on altı akçe) ve Siverek livasında bir eşrefi (kırk akçe) idi.

⁸⁸ İnalçık, Raiyyet Rûsumu, Belleten, c. XXIII, s. 603, 604.

⁸⁹ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 65, 132, 158, 165, 175, 189, 193, 197, 240, 271, 288, 289, 295, 341, 393, 394.

⁹⁰ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 170, 269, 281.

⁹¹ 6 nolu AŞS, vs. 1387.

⁹² Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 345.

⁹³ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 327.

⁹⁴ Barkan, Kanunnameler, c. I, s.238.

⁹⁵ 6 nolu AŞS, vs. 591.

ve 1613 tarihli “Ohri Kanunu”na göre, derbentçiler on akçe, 1569 tarihli “Silistre Kanunu”na göre, on iki akçe ispençe ödemişlerdir. 1704 tarihli “Hanya Kanunu”nda ise ispençe tamamen kaldırılmıştır⁹⁶.

Kanunnamelerde Rodos, İstanköy, Silistre ve Tırhala’daki ispençe toplanmasında ilginç bir uygulama vardır. Buralarda ispençe toplandıktan sonra her evli hane birer tavuk ve boğaça⁹⁷ verirlermiş. 1650 tarihli kanunname ile Rodos ve İstanköy’den bu uygulama kaldırılmıştır⁹⁸.

Zimmîlerin ödedikleri belli başlı diğer vergiler şunlardır: *Resm-i bive*, dul Gayrimüslim kadınlardan alınır. Genellikle altı akçedir⁹⁹. *Resm-i gerdek*, *Resm-i arus* veya *Arusiye*, evlenme vergisi olup bazan alâ, evsat ve edna sınıflarına ayrılmış, bazan kız ve dul diye ayrılmış, bazan da herkesten eşit olarak alınmıştır. Mesela 1650 tarihli kanunnameye göre, Rodos ve İstanköy’de evlenme vergisi eşit olarak alınmıştır¹⁰⁰. Genellikle Zimmîler, Müslümanların ödediği evlenme vergisinin yarısını ödemişlerdir¹⁰¹. Yalnız 1716 tarihli Mora Kanunnamesine göre, Zimmîler, Müslümanlardan daha fazla evlenme vergisi ödemek durumunda bulunmuşlardır¹⁰².

Müslim ve Gayrimüslim halkın birlikte ve eşit olarak ödedikleri vergiler de vardı. Bu vergilerin belli başlıları şunlardır: *Resm-i asiya*, değirmen vergisi. *Velaviçe*, kebe dolapları. *Samakov*¹⁰³. Nal ve mih *vigne*’lerinden alınan vergiler¹⁰⁴. *Resm-i kovan*, *öşr-i küvvare*, *resm-i asel* yani bal vergisi¹⁰⁵. *Resm-i ganem* veya *adet-i ağnam*, *resm-i mevaşi*, *resm-i hanazır*, *resm-i ağıl* ve *resm-i bellut*, hayvan vergisi adı altında toplayabileceğimiz, koyun, domuz, inek, ahır vs. vergileri¹⁰⁶. *Resm-i kanare*, hayvan kesme vergisi¹⁰⁷. *Resm-i*

⁹⁶ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 253, 280, 294, 354.

⁹⁷ Boğaça, sırp hırvatça “Ekmek” demektir.

⁹⁸ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 275, 290, 340.

⁹⁹ 1519 tarihli İmroz Kanunnamesinde *resm-i bive* için “...ve cezire-i mezburda olan bivele on sekizer akçe haraç diyü ve altışar akçe ispenç diyü yılda yigirmi dörder akçe virürler” kaydı vardır. Burada *resm-i bive* dul Gayrimüslim kadınların ödediği ispençe vergisi gibi görünmektedir. Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 240, 280.

¹⁰⁰ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 339.

¹⁰¹ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 153, 168, 240, 309, 314, 321, 324, 393, 400.

¹⁰² Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 329.

¹⁰³ Demir dövme mahsus su ile çalışan örs ve çekikç.

¹⁰⁴ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 253, 302, 305, 309, 314.

¹⁰⁵ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 153, 168, 193, 269, 276, 284, 289, 301, 305, 308, 313, 316, 322, 339, 341, 393.

¹⁰⁶ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 153, 168, 237, 270, 285, 295, 301, 310, 313, 323, 328, 393.

¹⁰⁷ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 301, 395.

mahi, balık vergisi¹⁰⁸. *Resm-i harir*, ipek vergisi¹⁰⁹. *Resm-i obruçına* veya *espi-ne*, *çenber hakkı* da denir, bir çeşit şarap satış vergisidir¹¹⁰. *Resm-i sergi*, pazar vergisi¹¹¹. *Resm-i ırgadiye*¹¹² gibi vergilerdir.

Bunların dışında Müslüman olmayan halkın ödediği bir *sefer harcı* vardır. Bu vergi de resm-i filori gibi Macar kıralları zamanından kalmış yerel bir vergidir. Padişahın seferleri sırasında ev başına elli akçe toplanmıştır¹¹³.

Zimmiler için çok özel bir durum da, Kudüs Livası Kanunnamesinde kayıtlıdır. Bu kayda göre, Kudüs'ü ziyarete gelen yabancılar (*Efrenç*) girişte yedişer sikke filori, Kamame kapısında, *resm-i kale* diye elli akçe ve çıkışta tekrar Kamame kapısında kırk beş akçe (*resm-i âher*) vergi alınır. Anadolu'dan ve doğudan (şarktan gelenden) gelenlerden üçer Kayıtbay altunu ve ellişer akçe resm-i kale ve kırk beşer akçe diğer vergiler (resm-i âher) alınır. Halep ve Şam'dan gelenlerden iki Kayıtbay altunu, elli akçe resm-i kale, kırk beş akçe resm-i âher, Mısır'dan gelenlerden bir Kayıtbay altunu, elli akçe resm-i kale ve kırk beş akçe resm-i âher, Salt, 'İclün, Gazze ve Remle'den gelenlerden yalnız yirmibeş akçe, Kudüs ve Halilü'r-rahman çevresinden gelenlerden yalnız dört akçe, Hıristiyan bayramları için gelen Zimmilerden üç yerde (Giriş, resm-i kale, resm-âher) birer akçe, Şam'dan gelen *Firenk* tüccarlarından ikibuçuk altun ve elli akçe resm-i kale, kırk beş akçe resm-i âher, her hafta ziyarete gelen *Firenk* taifesinden bir akçe vergi alınır. Bu vergiler, yalnız Gürcistan ve Habeşistan'dan gelen Gayrimüslimlerden alınmazdı¹¹⁴.

Osmanlı İmparatorluğunda Müslüman olmayan halk yönetim bakımından yarı yarıya, dinsel bakımdan ise hemen hemen tamamen bağımsız idiler. Şimdiye kadar anlatılanlardan, Müslüman olmayan halkın ekonomik bir özerkliğe de sahip olduğu anlaşılmaktadır. Sanat ve ticaretin, hiç bir kayıt ve şarta bağlı olmaksızın, büyük bir çoğunlukla Gayrimüslimler elinde olması, bu ekonomik özerkliğin ilk basamağını oluşturmuştur. Daha önce de belirtildiği gibi askerî ve idarî işlerle Müslüman-

¹⁰⁸ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 236, 302.

¹⁰⁹ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 329.

¹¹⁰ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 284.

¹¹¹ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 301.

¹¹² Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 168, 172.

¹¹³ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 304, 306.

¹¹⁴ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 219.

Türk halkın ilgilenmesi, Gayrimüslimler için böyle bir imkânın ortaya çıkmasının en önemli sebebidir.

Müslüman olmayan halkın ekonomik özerkliğini yaratan ikinci ve en önemli etken, Zimmînin maktu'a bağlanmasıdır. Devlet, vergi toplamadaki güçlükler ve yolsuzluklar nedeniyle böyle bir çözüm yoluna başvurmuş ve yıllık belli bir vergi alarak, Zimmî toplum içinde bu verginin şahıslardan nasıl toplanacağına karışmamıştır. Yani vergi toplama işinde Müslüman olmayan halka bağımsızlık tanımıştır. Maktu vergi, İmparatorluğun ilk devirlerinde yoktu. Devlet kurumlarının bozulmasına paralel olarak bu sistem de yavaş yavaş ortaya çıkmıştır. Zaten yukarıda da söylenildiği gibi devlet, vergi toplama işindeki yolsuzluk ve zorlukların önüne geçmek için bir önlem olmak üzere bu sistemi getirmiştir.

Haraç, cizye, ispençe ve buna bağlı olan vergiler dışında, Müslüman olmayan halka ait bir takım vergiler hahamhane ve patrikhaneler tarafından toplanıyordu. Belgelerde bu vergilerin *mal-ı maktu*, *mîr-i maktu*, *mîr-i rûsum*, *ayazma*, *panayır*, *tasaddukat* ve *nüzurat akçeleri* olduğu kaydedilmiş olup, bunların "...*Senevî üzerlerine edâsı lâzım gelen...*" vergiler olduğu da belirtilmiştir. Bu vergiler, Müslüman olmayan halktan, patrik, metropolit, piskopos veya hahambaşının vekili veya tayin ettikleri adamları tarafından toplanıyor ve Devlet buna hiç bir şekilde karışmıyordu. Aksine vergi toplamaya memur olanların görevlerini rahatça yapabilmeleri için fermanlarla onlara bir çok hak ve ayrıcalıklar tanıyordu. Mesela, Müslüman kıyafetinde gezmek, silâh taşımak, ata binmek gibi haklar tanıdığı gibi, atları ulağa aldırılmıyor, geçtikleri yerlerde, ticaret eşyaları yoksa gümrük ve bacdan bağışlanıyor ve bir yerde kaldıkları zaman da yave haracı ödemiyorlardı. Bütün bu ayrıcalıklar patrik veya hamambaşı vekilinin vergi toplama işini kolaylaştırmak için veriliyordu. Ayrıca fermanlarda hiç bir kimsenin, hiç bir şekilde bunlara karışmamaları da belirtiliyordu¹¹⁵. Ermeni ve Süryanî patrikhanelerinde bu görevi yapan din adamına "Marhasa", Marunilerde ise "Mukaddemîn" diye özel bir ad verilmişti.

Patrikhanenin topladığı bu vergilerden başka, seyrek de olsa cizye¹¹⁶, ispençe¹¹⁷, haraç ve buna bağlı vergilerin de Maktu'a bağlandığı olmuş-

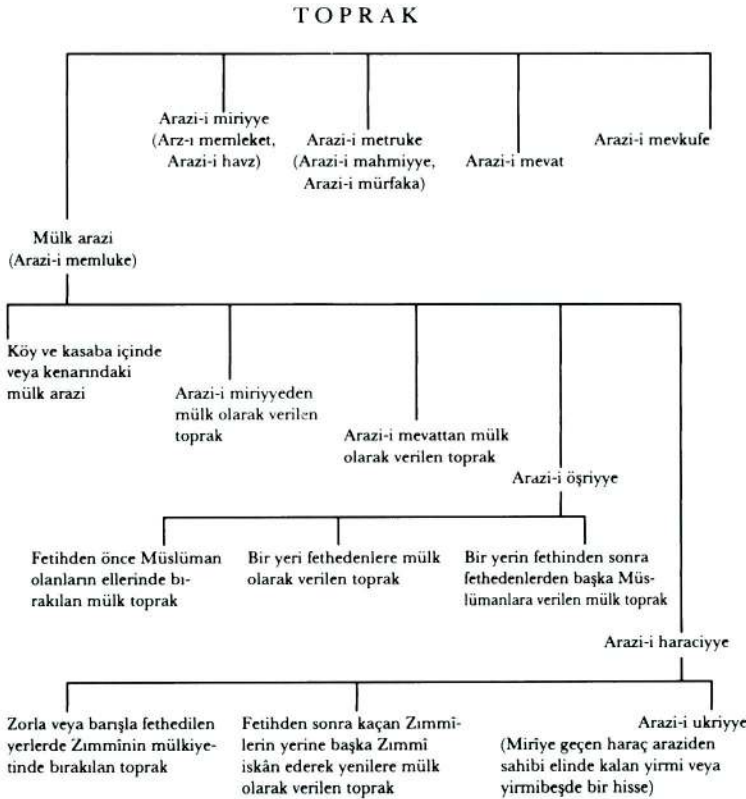
¹¹⁵ BA, Gayrimüslim df. 1, Şurut-ı Mîlel-i Muhtelifelife df., s. 67, 68, 69 ve df. 3, Rumların Berat df., s. (Defter içinde numarasız bir parça kâğıt) ve df. 10, s. 1, 2: BA, KPT, Piskopos Mukataası 2540, s. 51: 22 nolu KŞS, s. 12.

¹¹⁶ BA, KPT, Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3508, s. 77.

¹¹⁷ İnalçık, Raiyyet Rûsumu, Belleten, c. XXIII, s. 605.

tur¹¹⁸. Bu Maktu'a bağlama işi XV. ve XVI.yy.da yapılmış olup, oldukça eski dönemlere aittir.

Osmanlı İmparatorluğunda Müslüman olmayan halkın yönetsel, dinsel ve ekonomik özerkliğe sahip olması, onların uzun Türk yönetimi sırasında dil, kültür ve milliyetlerini yitirmeden yaşamalarına neden olmuştur. Bu durum aynı zamanda İmparatorluk içinde bir birliğe ve kaynaşmaya engel olmuş ve çöküntü döneminde Gayrimüslimlerin bağımsızlıklarını ilân ederek birer birer İmparatorluktan ayrılmalarının temelini oluşturmuştur.

¹¹⁸ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 150, 151.

